MARIJAN STOJKOVIĆ

HISTORIJSKI PRILOZI ETNOGRAFIJI HRVATA

Kraj novijih i suvremenih izvora i priloga za narodni život i običaje mogu nam za povijest hrvatske etnografije veoma dobro poslužiti prilozi iz starijih manje poznatih narodopisnih i putopisnih djela o našem narodu. K ovima mogu se s pravom pridodati starija djela duhovne književnosti pisana na hrvatskom jeziku (propovijedi, ispovijedi, mirakuli, prilike i t. d.), iz kojih su mogli poteći i prijeći u narod mnogi elementi narodnoga vjerovanja na jednaki način, kako su mnogi motivi narodnih pripovijedaka i pjesama prešli u narod iz sredovječnih moralnih i propovjedničkih zbornika, a i obrnuto, elementi narodnoga vjerovanja i praznovjerja mogli su ući kao gradivo u propovjedničke i bogoslovne knjige.

Svoj sam zadatak ograničio tako, da dadem samo priloge kao oglede iz nekoliko starijih hrvatskih i stranih djela, koja su mi dolazila do ruku i to u prvom redu s obzirom na pojave i tradicije duhovne kulture. Ima i drugih i starijih izvora, ali neke od njih osobito poznatije i novije, ostavljam za drugu rukovet.

Georgii **Sisgorei Sibenicensis:** De situ Illyriae et civitate Sibenici a. 1487. – Građa za povijest književnosti hrvatske II (1899), s. 1–12.

U tom spisu ostavio nam je prvi hrvatski humanist Juraj *Šižgorić* bilješke o narodnim pjesmama i običajima, o narodnim poslovicama, koje je sabirao i prevodio na latinski. U šibenskom zalivu se pokazuju katkada i čudnovate *nemani,* prije nikada viđene (8–9). – Na ušću rijeke Krke ima *mlinova.* – U poglavlju 17. piše o nekim *šibenskim običajima.* Šibenčani osim zakona imaju običaje, »neke osobite, a neke čudnovate, koje su od susjeda poprimili«. Imaju *poslovica »ilirskih«,* koje je Šižgorić prevodio na latinski s J. Naupleo. Žene na sprovodu *nariču naricaljke,* »koje diraju junačko srce i čovjeka na suze pobuđuju«. U dane svadbe plešu se *plesovi,* pjevaju se *svadbene pjesme.* Mladež je obijesna,

odana požudama, noću pjevaju *ljubavne pjesme. Okrećući mlin* da samelju maslinove bobe, žene *na izmjenu pjevaju* »ekloge«. Prema napjevu plesne pjesme, kada plešu, istodobno *nogom udaraju u zemlju.* Kako su Rimljani, djeca i stariji, slavili saturnalije igrama na orahe, darovima i t. d., tako se običava i u Šibeniku za *božićnih blagdana;* na sam Božić *jedan drugoga ljube kao za zalog mira.*

U pjesmama starih hrvatskih pjesnika nalaze se mnogi podaci, koji mogu zanimati folklorista.

U **Zoranićevim** »Planinama« (1536.) ima više folklornih podataka: »Jer ljubke razboje kad najpri očutih, u njega nastaje *livom nogom* stupih« (10). – »Jer još do noći (na četvrtak), ka jest Jovi posvećena, četire jesu, i prem *užba od miseca* biti će, u ko doba najsličnije i najprikladnije jest *čarofnicam i vilenicam* njih stvari oprafljati« (28). To je »vrime prilično *čarati i bahoriti«* – »Jer u ovo jutro, kô jest *prvi dan miseca cvitnja* (t. j. svibnja), običaj jest sfojim najdražim ljubofcam pridvratja cvitjem i mirisnimi zelji potrusiti i *visoke grane od vitih jel,* obtrcane cviti razlikimi, na ulicah prid njih vrata *usaditi,* i tuj sfoje želje i ljubveni uzroci (uzroke) u pisnih pojući izreći« (31). To su i učinili (37). – »I dav mi *kravajac* i *vrnjicu vinca* za brašno, uputih se pram istoku grede« (71). – »Žene ričonosnice« (t. j. posrednice ljubavi, s. 6 i 53). – »Nu vijte, sunčen zrak da pokri tmast oblak, a *misečni zraci* (ak. plur.) *grizu vukodlaci,* zvizde *trakatice* (t. j. repatice) vide se po nebeske ulice« (74). – »Te riči pokol Dinara (t. j. čarobnica Dejanira!) izgovori, usta se i razlika *bilja i korenja* čudne riči govoreći nabra, i pak skupa sa mnom u pećinu ulize i mnoge škrabice, u kih razlik *prah* biše, i *korenja* na sinici isušena, i *mrtvih kosti,* i *sala od živih* mnogih i razlika tuka (t. j. loja, sala), i *dlak od repof,* i pak iz staklenic *čudnih vod i sokof,* i sfe te stvari u jedan sud spravi, pak čiste i bistre vode uli, i od *mirisnih drvac* oganj naloži i na njem omlači *čudne riči mrmnjući* i nad sudom dihajući i desnom rukom mišaše, i pokole sfe sprafno vidi i večer prišad, a obraz misečni vas obal (t. j. pun mjesec) jednako istekši, nedaleče pećine k vrulji (vrutku) jednoj, ka iz živice stine izviraše čista, dojdosmo«. I tad »*gola* aliti naga svući čini me i, pram jasnom *licu od miseca obrazom obrativ me,* reče« i t. d. (82–83). Čitav je to dugi opis *postupka vještičkoga.* – Pjesnik otiđe u planine velebitske, da nađe *ljekovito bilje,* kojim bi se izliječio od »ljubvenoga betega« (3). – »Od kude »bura« ishodi i zač se zove: Ta vitar, reče, ni kako jini, po naravi stvoren, da to je on vitar, ki meu nami *Bura* zvana je«; – dalje se priča *metamorfoza ohole djevojke,* strovaljene u propast paklenu: »od njezina uzdaha vitar ta tvori se i iz paklenih ogânj ... kroz ova zijatja ... kô vi općeno *Uražja vrata* zovete ... ishodi« (u »gori Vlaškoj«; danas se to zjalo zove *Paklenica*) (14–15). – Sin »vile Save«, imenom »Paprat« »... jer od majke mej zeljem od *paprata* rojen bi i simenom njegovim, ko se samo na *Ivansku noć* sabrat more, odgojen biše« (52). –

Pastiri su složili pjesme *u način od napojnic,* ke na *pirih* i inih veseljih peti se mej pastiri mečne (t. j. navadne) budu« (64). – »Iz duba grakajuć ćolka (to je Cornix nigra) na *livu stran* tu *zlokob* poznajuć pripovidaše nam« (73) – to su zle kobi ili znamenja. – Djevojke s vijencima na glavi: »sve zlatovih žîc kosice spletene s biserom 'spod krunic hitro narešene« (72). – »Nit ćeš čuti *pojeć dekle* al' *pastiri bugareć* al' *gudeć,* al gdi nadmen sviri« (73) – *Vještica* daje zaljubljenom razumjeti, kako su *vlasi* uopće magični: »poznah on trak od zlatovih kosic moje slatke neprijateljice upleten« (83). – Bila su *zla znamenja:* kada je *grom* (»trisk«) udario upravo u najviši *hrast* i svega ga spalio u pepeo (73); – kada je *»s traci zvizda* nad nas sjajuć v noćni mrkli mraci to (t. j. zle kobi) kazaše pritući« (73). – Ugledavši »ističući žarko *sunce,* svi padše na kolina semoga višnjega vladavca za zdravlje i napridak umiljeno i prileţno uzmoliše« (37). – »Bojeći se i sumnjeći, da *zlim okom* ne uzroče kigodi prirok nje slavnomu mistu« (55). – *Jabuka* je zalog ljubavi, jer je bila »po hitrih čarovnicah u dobrokobno vrime začarana«, i zato »moć i vlast imaše« (53).

Andrija **Čubranović:** *Jeđupka* i Mikša **Pelegrinović:** *Jeđupka* (Stari pisci hrvatski, 8. knj.).

»Hoću da znaš kê je moći razliko *travje i cvitje (dragoljub, vratiželja, zlatovlas, bijela rusa)«* (s. 146–147).

Kao lijek proti slabosti i nemoći uzmi *devesinja* bilja, *kalopera, rute, maka, rubazinja, ruže, ljubice, jasenka, čičindari* i sve to obari u *krvi golubice,* pa to privij na srce (148, 193–205). – »Ne vim, il' je *vilovito* niko *bilje,* kô ga travi« (159). – »Imam *bilja od spomene* i tolikoj od *zabiti;* Ovim možeš svih zabiti, a ovo t' daju cića mene, neka t' sam svej u pameti« (176). – »Imam bilja i od *vidi* ... i od *sluha* ... od *nimosti* i od *zubi* i *bok* koga boli, i od inih svih nemoći ... imam bilja i lika« (176–177). – »Imaš u njih niku kripost ... ne čarami ni mahijom (magijom), kako nika druga čini, ni *uroci,* nit bud' *čini«* (188). – »Ti razliko travje i cvitje hoću da znaš, kê je moći: cvitak *dragoljuba ... vratiželja ... zlatovlas ... rusa bijela«* (192).

U *komediji I.* Nikole **Nalješkovića** (Stari pisci hrvatski, knj. 5) starica uči Radata, kako će vila za njim od ljubavi ginuti:[1]

»Od ruka nog svijeh *nokat* urježi, pomalo svakoga ter u rub zaveži; kad budeš vezati u rub toj, da ti ne zabudeš, *tri puta* reci ovoj: »Kako vežu ovo sada, tako onu, kâ mnom vlada, da zavežu u ljubezan, većma neg sam ja zavezan«. Pad nađ' *odoljena mjeseca dan treti,* ter ćeš tri korijena od njega uzeti; k tomu ćeš *tamjana tri zrna* spraviti, ke u lis(t) *brštana* lijepo ćeš zaviti, ter sve toj *ukopaj,* gdino znaš, da će proć kadgodi vila taj, koju ti služit hoć(eš). Tuj zamjeri najbliži nje stupaj kon toga, nu se čuj (t. j. čuvaj), *ne*

[1] Stihovi ovdje štampani per extensum.

križi ni mentuj ti boga. Pak nadaš *lovora,* ki je *usahao,* al' da je od mora daleko rastao, *tri grane* očeši ... i na *rub užeži* vaskolik lovor taj. Kad budeš užeći, dokle sve izgori ... govori: »Kako ovo sada gori, tako ona, kâ me mori«. Poslije rub iskopaj, pri sebi ter nosi« (189–190).

Marka Antuna **Pigafette** putopis u Carigrad god. 1568 (Starine knj. 22., s. 68–194; – ispor. Rad jug. akad. knj. 100). Štampan je g. 1585. u Londonu. M. A. Pigafetta bio je poslanik cara Maksimilijana II.

U »Chevi« na lijevoj obali Dunava blizu Budimpešte, na dunavskom otoku stanuju *Hrvati,* koji nisu preveć tlačeni od Turaka (90). U *Smederevu,* veoma naseljenom gradu, *kuće* su niske i najvećim dijelom od drva po običaju te zemlje; osim kršćana i Turaka u njemu ima *trgovaca Dubrovčana.* U pogl. 8.–9. radi se *o porijeklu, životu, običajima i nošnji Turaka* (119–135). Spominju se *mujezini, hadži-bajram, derviši* (goli, izranjeni) i *torlaci* (135), t. j. turski kaluđeri. Djeca kršćanska *ugrabljena* i odgajana za janičare *na tursku* (136), a ta djeca, svake pete godine, ili kako je drago sultanu, zarobljuju se u Grčkoj, Bosni, Hrvatskoj i u drugim krajinama. Iz Ugarske Turci ne uzimaju djecu (137). *Harač godišnji* plaćao je svaki muškarac od 14 g. dalje, i to 60 jaspri na glavu na godinu, a to je zlatni dukat (125). – Od nošnje turske spominju se ovi nazivi: *pašmag* (od kože) kao obuća, na glavi *turban* (»tulbent«), napravljen od vrlo bijela i tanka platna pamučnoga (koje neki trgovci nazivaju *toke*), *čalma, dolama* (»dolimano« – 129). Kršćani također nose *turban, ali modri,* dok *Židovi* nose *žuti,* da se tako razlikuju jedni od drugih (131). Uzgredno govori se i o *nošnji Ugrâ:* imaju običaj *obrijati* pola glave, a na drugoj poli puštaju rasti duge vlase (perčin?); briju *bradu,* ostavljaju *brke.* Nose *kratku košulju, široke gaće* od bijela platna, a povrh tih uske hlače, koje se priljubljuju uz nogu.

Turci nikada *ne piju* i *ne mokre* stojeći na nogama, nego se prignu i čučnu na noge po svojem običaju, pa piju i mokre (a ne kao kršćani, koji kao živine to rade stojeći na nogama – 132). Oni mnogo paze, da djeci i muškoj i ženskoj ne kane jedna *kap mokraće* na tijelo. *Jedu na zemlji,* ali na *sagovima* ili povrh koje druge stvari (132).

Za 30 dana posta Turci strogo *poste;* zabranjeno im je jesti, dok sunce stoji povrh zemlje, a poslije posta svetkuju *bajram* (134).

Mujezini, izvan svoga reda, viču, kad je *požar* ili kad se ljudi imaju *oružati,* i još kad je *umoren* koji vrijedni čovjek, zovući narod na žrtvu, koju čine, da *ublaže dušu pokojnikovu* (134).

Svi Turci, i žene (koje se odjećom ni u čem ili malo razlikuju od domaćih osim u pokrivanju glave) *briju dlake* na svim tjelesnim udima, koji se općenito drže obično pokriveni, i zato Turci mnogo pohađaju kupališta; ipak žene ne briju vlase na glavi, kako čine muški, nego ih nose kao naše žene (129).

Opisuje se *ples djevojački* u Suhoj Klisuri (u Bugarskoj), *pjevanje, nakit* i *oglavlje žensko* (u obliku pladnja). Koje se nisu udale, puštaju niz ramena *pletenice* ovijene čudnom vještinom, i to više njih, i nakićene srebrnim novcem (177–178).

Na povratku u Ravanici opisuje se *kaluđerska pogača bez kvasa,* pečena ne u peći, nego na *ciglama(?),* ugrijanim na vatri, okrugla oblika kao i pogače (181).

Anonim, oko g. 1621. (Starine, knj. 9, s. 172–256. – F. Rački: Prilog za povijest hrvatskih Uskoka.)

Anonim (pod pravim ili izmišljenim imenom »Giovanni«) – rođen u Fermu u Italiji god. 1558., u dobi od 16 godina, dakle god. 1574., došao je za pomoćnika u trgovačku kuću svoga strica na *Rijeci,* i punih se 47 godina nalazio na Rijeci (do g. 1621), naučio hrvatski, a iz Rijeke je često pohađao primorje hrvatsko i dalmatinsko pa obližnje otoke. Želio je pobiti krivo mišljenje o *Uskocima,* kakvo su spisima širili mletački ili talijanski pisci. Kao inostranac nepristrano je napisao *obranu Uskoka,* u kojoj se vidi, da je poznavao ćud i *običaje uskočke,* sastavivši oko god. 1621. tu obranu i ispisavši povijest uskočkih pothvata u obliku dijaloga.

Uskoci su uopće krupni ljudi i prava krv junačka, vrlo okretni i spretni u trčanju; vidio je nekoga od njih tako hitra u trci, da je uhvatio zečicu u trku, ne kažem na ravnom, nego u gori (191). Oni svojim junaštvom drže za pet ili šest dana daleko Turke od Mletaka. *Deset njih zajedno ne bježi ispred sto Turaka* (194). Drže mnogo do *osvete,* osvetljivi su, ne praštaju uvrede, osim kad se uvelike osvete (215). Udaraju u *tamburicu* (»chitarrino«), da pokažu, da se ne straše (206). Uvelike *časte svoje žene* i brane im *žensko poštenje.* U gradu *Senju* nema *javnih žena* ni za suho zlato – to što nije opazio ni na Rijeci, ni u svoj Dalmaciji, ni u Italiji. Ako bi koja djevojka ili žena bludno sagriješila, ostala bi njenoj obitelji crna ljaga za 50 i 100 godina, i ljudi se ne žene iz te obitelji, a ako bi se dogodio takav slučaj, ubili bi ženu. Neki plemić riječki, J. Jacomini, ugrabio je god. 1581. Senjanku, ženu krpača obuće, i držao ju je mnogo godina. Dodijavši mu već ona, ili od grižnje savjesti, povrati je krpaču s mnogim darovima u robi; krpač je odvede, ali dvije ure poslije otpremi je natrag zaklanu, da je J. Jacomini zakopa. Toliko drže Senjani do *časti svojih žena,* a Jacomini se morao iseliti u Beč, da ne izgubi glavu (235–236).

Uskoci su *katolici* i pobožni su. Prije pričesti tri dana poste: srijedu, petak i subotu. Nikad ne bi išli na misu ili na proštenje, a da ne užegu svijeću. A *običaj je u Senju i na Rijeci:* svakoga blagdana prodavači svijeća izlože pred dućanom na klupi mnogo *svijeća* od žuta voska različnih cijena; vlasnici otiđu, i nitko ne čuva svijeće. Kupci sami po volji izabiru svijeće, koliko ih god hoće, a na klupi ostave novac, i ni jednu ne uzmu više; koliko se svijeća kupi, toliko se sluša misa ili ide na proštenje (234–235).

Na *Božić* ujutro svi *se ljube u usta,* muško i žensko, u crkvi i na ulici, i cio dan ne radi se drugo, kad se putem susreću, nego se svatko *cjeluje govoreći: »Bože vam daj dobar Božić!«*

Na obalu šibensku naučio se dolaziti pripitomljeni *dupin;* djeca su k njemu prilazila i davala mu jesti, a on se kao pas mazio. Djeca su mu skakala na leđa, a on s njima pomalo u more i duboko i daleko 1 ili 2 milje, a kad ne bi dijete htjelo dalje, malo bi ga ćušnulo, a dupin bi ga odnio na kraj. Katkada bi imao po dva ili tri djeteta na sebi. U vrijeme lova ribâ taj bi dupin nagonio ribarima jata riba (224).

O. Pavao **Pelizzer,** Izvještaj o Bosni god. 1640. (Priopćio Stipan Zlatović – Starine, knj. 23., s. 1–38.)

P. Pelizzer, rodom iz Rovinja (god. 1599), postao je redovnik u redodržavi sv. Jerolima u Dalmaciji. Kao povjerenik pohoditelj obašao je samostane franjevačke u Dalmaciji i u Bosni pod Turcima i o tom pohodu napisao izvještaj (Memoria), u kojem opisuje svoj put i doživljaje, narodni život i običaje.

Imenovan povjerenikom redodržave Bosne Srebrene na svom putu prošao je ova mjesta: *Zadar, Tijesno, Krapanj, Šibenik, Skradin* i samostane *Visovac* na rijeci Krki i *Kobiljaču,* pošao natrag u *Krapanj,* odatle u *Split, Pučišća* na Braču, *Makarsku, Živogošće* i *Zaostrog.* Iz makarskoga Primorja išao je preko Biokova u *Vrdol* (u biokovskom zagorju), u *Imotski,* selo *Bukovicu,* pa *Ramu* (gdje je bio prvi bosanski samostan), zatim slijede mjesta: *Fojnica,* polje *Gomionica, Visoko, Bjelopolje, Sutjeska, Vareš, Olovo, Srebrenica, Tuzla, Gradovrh, Modriča, Bos. Brod, Velika, Našice,* vraća se natrag u *Modriču, Tuzlu, Gradovrh, Olovo, Vareš, Sutjesku, Sarajevo, Kreševo, Fojnicu* (tu je posljednji od 17 samostana, koje je obišao).

Život kršćana, osobito redovnika, bio je pod Turcima težak. U *Makarskoj* je prebivao jedan jedini *Turčin,* »emin« (turski carinar, zakupnik poreza), koji plaćaše carstvu 13.000 »reali«, da uzmogne pobirati danke, kupiti harač ne samo na trgovačku robu, koja je gradom prolazila, nego i na *svaki dug,* koji uduži kršćanin, plaća eminu nešto, i *na svaku kuću* tri, četiri, pet »reala« po mogućnosti (19). Osim *harača* (24) morali su fratri *hraniti i pojiti Turke,* kadgod bi putem prošli ili u samostan došli. U svakom samostanu bila je *gostinjska soba* za Turke, da se hrane, kada dođu, *kokošinjak* i *golubinjak,* Tako na pr. u *Sutjesci* bilo je više od 2000 golubova i veliko mnoštvo kokoši, jer Turci četimice tamo dolaze, njih do 40–50 katkada, i svima njima treba dati jesti; a Turci jedu što više mogu, pa zatim i izrigaju, kako je o. Pavao vidio u Visovcu, pa opet jedu; tako i tri puta više jedu nego im treba (8). *Fratri ih služe i hrane,* a na koncu im moraju *dati novaca,* jer Turci sakriju ili uzdu ili oružje, pa okrive fratre za krađu, tuku ih, dok ne plate (8), osim *darova* (sapuna, voska, novaca), što im moraju davati (13). – Fratri idući glavnom cestom vazda se straše od Turaka te obično idu tajnim putima (25), da izbjegnu susret s njima, ili kreću

zorom na put (25). U veće gradove, kao na pr. u Požegu, nijesu smjeli ni ući (35). U nekim gradovima živjeli su kršćani odijeljeno od Turaka i zatvaraju se, kao što čine Židovi u Ghettu mletačkom (36), tako na pr. u Sarajevu. – *Vrata samostanska* po svoj redodržavi tako su *uska,* da se mora ulaziti i izlaziti bočno, postrance, i tako *malena* kao prozori, da se veoma često udari glavom, a sve to s toga, da ne bi Turci mogli unutra ulaziti s konjima (20, 32); i danas se takva *malahna vrata* mogu vidjeti sa zapada uz pročelje samostanske crkve u *Makarskoj.* – A u samostanu u *Gradovrhu* vidio je o. Pavao *vrata* sva obložena gvozdenim plasama zato, da se obrane od turskih udaraca (32), ali se ipak ne mogu obraniti od turskih batina. Čuo je jednom hrvatski razgovor nekoga Grge s Turčinom (jer najveći dio »Turaka« govore »slavenskim« jezikom): »Odakle, braćo, dolazite?« – »Dolazimo od onih džidija« (t. j. fratara), što u našem jeziku znači: psine. – »A kako vas časte?« – »Kako časte? Častit će dobro«, Turčin reče, »dobro ih izbatinajte, jer imaju svakakvih stvari, ali dobro ih tucite, pa će vam dati, štogod zaželite« (31). – U oskudici crkava i redovnika jedan je fratar župnik od pet sela, pa on nedjeljom *nasred polja* napravi *oltar* i služi misu za sva sela, a narod poslije mise tu i objeduje (18).

U biokovskom selu *Vrdolu* kuća i najboljega gospodara u selu jest *drvena kolibica,* široka dva koraka, visoka dva, duga oko 8 koraka po prilici, pokrivena bukovim daskama, a služi za radnu i spavaću sobu i kuhinju, a sa strane je staja, i krave prolaze kroz sobu; *postelja* je tanka rogožina na tlu između zida i komina. Neplodan je taj kraj i kršan, ali stanovnici u davnoj jednostavnosti tu rado žive radi zdrava gorskoga zraka. Vidio je tri starca: od 110, 120 i od 130 godina, a ima ih drugih više od 90 i 100 godina. K tomu nijesu tu uznemirivani ni od Turaka ni od zlih kršćana *(Uskoka).* A treće: sve one obitelji, koje se *iseliše* ili *preko Save,* na *ugarske* ravnice, ili *u Istru* ili na druge strane, iskorijenile su se i pomrle (22). Tu žene, sinovi i kćerke, ukućani *ljube redovnicima ruke* po običaju toga kraja. *Jede se* (15) »po tursku«: po goloj zemlji prostre se tanka *rogožina,* sjedne se na zemlju prekrštenim nogama, a *jede se* iz jednoga veoma velika *drvena tanjura,* ali dobro: dobra salata, pečeno jare, svarena kokoš, suho meso, dobar kruh, dobro vino.

U selu *Bukovici* u duvanjskoj dolini vidio je u kršćanskoj kući pravi način, da se uzdrži kuća i imutak: Bilo je *više oženjene braće;* jedan između drugih, koji je bio najsposobniji za upravu, držao je kesu, a svi ga drugi slušaju, nikada se ne dijele, svi su zajedno (kao zadruga) (23).

U *Fojnici* imaju izvrstan *kruh:* nema ga nigdje nad fojničkim kruhom!

U okolici *visovačkoj* vidio je veoma lijep *maslinjak,* novo posađen, a bilo je u njemu oko 500 stabala (13). U *imotskoj* krajini vide se brda *puna stada* ovaca, koza, janjaca; k tomu se čuju *popijevke* pastirica, a i koncert žaba, tolika je milota slušati tako različne glasove (23).

U *Sarajevu,* u kršćanskoj mahali, vidio je kršćanske *trgovine* u konobama *pod zemljom,* a to, kako mu rekoše, zbog ognja, jer su se više puta upalile (28). Tu su ga odveli da vidi *palaču teftardara* (što hoće reći rizničar, blagajnik): velika kvadratna dvorana, pod sav pokriven velikim *ćilimima;* unaokolo je sve bilo puno *dušeka i jastuka* od zlatne tkanine, koji u ovim stranama služe mjesto sjedala. Počastili su ga nečim crnim, što zovu *»šerbet«,* na prekrasnim podnosima, a što Turci piju s najvećom slašću (37). Još su ga na trgu u Sarajevu djeca tjerala govoreći: *»Še, še!«,* kako tjeraju koze, a to stoga, što kršćani nose bradicu sličnu onoj kozâ (37).

Na ušću rijeke *Krke* vidio je oko 8 *mlinica* (6–7). Kako je visovački samostan na otočiću usred Krke, to se za prijevoz služe *lađama:* jedna je duga za 12 osoba, druga malena za 4 osobe; to su lađe po tamošnjem načinu učinjene od tri krupne daske: jedna za dno, dvije za strane, a voze nekim *veslima,* sličnim lopatama, kojima se u ovim stranama vije žito (8). Na *imotskom jezeru* imaju za prijevoz vrstu lađe od drva, koja se naziva *»copal«* (23).

Što se tiče *narodne nošnje,* spominju se: *»benevreke«* (12), *kabanica* i *kapa turska.*

O. Pavao već je u *Makarskoj* morao odložiti svoje odjeće »po talijansku«, a obući se po običaju kraja (»alla Croata« – 20). U okolici *Olova* uveli su ga u kuću nekoga dobrog starca (»Zorzi sismatico«); tu je vidio veoma lijepu djevojku, mladu seljakinju, odjevenu sve u novo: imala je tursku haljinu nazivanu *»bilunch«*(!) i žute *papuče* (30). U *Olovu* se počeo nositi »alla turchesca«, ali osim turbana, jer su mu govorili, da kršćanima nije dopušteno nositi turban (29, 31). U okolini *Visovca* u Dalmaciji vidio je veoma lijepa mladića Turčina, odjevena u skrlet i sa zavrnutim rukavima od damaska »alla croata«; on je tako obučen *orao sa 6 pari volova* (15).

Od *narodnih časti* spominju se: *harambaša* (što hoće reći »capitanio« 5), i *vojvoda* (ali turski), o kom se širio glas, da je strašio i zlostavljao, koga bi susreo (26).

Osim već spomenutih zapazio je još po koji narodni običaj. O. Pavao proveo je *Poklade* u *Krapnju* (kod Šibenika) i vidio *plesove,* u kojima fratri plešu u dvoje; vidio je običaj *biranja kralja,* kako ga običavaju vršiti u tom mjestu; posljednju večer večerao je s *»harambašom«* i drugima iz sela u fratarskom blagovalištu (5). – Poslije objeda počelo se (u okolici *Olova*) *plesati* po običaju onoga kraja (30). – U *Visokom* za objeda došao je neki čovjek, da svira uz *»gusla«* onoga kraja, što je pobuđivalo ne malu »malinkoniju« (25).

Od *narodnoga vjerovanja* zabilježen je također koji primjer: Razrušeni gradić nazvan *Rogovo* nalazi se na visokoj klisuri, i tu kažu da je *blago,* koje su mnogi kušali uzeti, ali ga *vragovi* čuvaju tako, da podignu u čas veliku oluju, silne vjetrove i orlove, da to blago brane (11).

U *visovačkom samostanu* vidio je slugu, koji je bio *mučen od demona;* zavjetovao se Gospi, ako ga izbavi od muka, da će cijeli život služiti samostanu. Đavao rasrđen učini, da taj sluga padne u vatru, te mu izgorje koljeno, ali se ujedno izbavi vražjih mučenja i osta hrom u samostanskoj službi (13–14).

Neki mladić u selu *Bogetić* imao je odnošaj s Turkinjom djevojkom, a kada se odluči oženiti, uze kršćanku za ženu. Kako kršćani u tom mjestu stanuju zajedno s Turcima, kuća uz kuću, i ona Turkinja bi pozvana na pir, ali ona od ljutine i osvete *poljupcem opčara nevjestu* tako, da je teško za 7 mjeseci bolovala: žile su joj se tako zgrčile, da su joj se koljena doticala brade. Župnik joj dade komad haljine redovnika, koji je umro kao svetac i pravio čudesa; ona za 15 dana posve ozdravi (14).

Ima više primjera *čudesa,* o kojima su mu toliki pričali. Turčin na konju progonjen od neprijatelja i natjeran na visoku klisuru, zazvavši ime Gospino strovali se s konjem niz klisuru: neozlijeđeni nađu se dolje na cesti (28).

U kapeli *makarskoga samostana* vidio je čudesnu stvar: strelicu zabodenu na svodu, koja je tu stojala već preko 30 godina: Turčin je strijeljao u propeće, ali nikako pogoditi. Zapanjen kao lud počne bježati iz crkve do groblja, gdje mrtav pade (19–20).

Turčin je kopljem probo sliku Gospinu pod oči i tu je potekla krv, koja se nikada nije mogla odstraniti sa slike, tako da ju je i o. Pavao vidio. A Turčin iza onoga udarca nije mogao s konjem naprijed, nego natrag, natrag – u rijeku, gdje se *okamenio on, konj i koplje,* te se sve do danas *subotom* može vidjeti, kako se prevrću valovima ili kotrljaju po dnu rijeke (32).

Čuo je pričati, kako se dogodilo *čudo* u *Beogradu.* Neki janjičar je prodavao brašno pomiješavši ga s bijelom zemljom. Jednom se zakleo: Ako mu brašno nije dobro i čisto, neka ga Bog pretvori u prasca! Na pobožne molitve prevarene žene janjičar se *pretvori u prasca.* Pa nije se ni čuditi, jer se u onoj zemlji svaki dan vide čudesa (14–15).

U pećini na nekoj gori u blizini *Gradovrha* u istočnoj Bosni vidio je u *kamenu utisnutu preslicu, motiku, dijete u povoju i sjedalo.* Uboga žena bježala je ispred Turaka u tu spilju i sklonila se; preslicom je iz kamena otvorila vodu, gdje i danas teče, i od svega se vide tragovi (34).

U sakristiji *olovske crkve* je veoma veliko blago posuđa, *zavjetnih darova i uspomena Gospi olovskoj* (27). I *muslimanke na golim koljenima ljezu* po zemlji do zavjetne Gospine slike. Turkinje za čudo daju joj najljepše nazive, što se igda mogu čuti (28). Na *praznik Uznesenja* (15. kolovoza) dolazi u Olovo sva sila naroda iz Dalmacije i sa svih strana istoka; vojska konjanika i janjičara održava red (28). A za vrijeme ophoda po okolišnim brdima gori puno svjećica, da se čini kao nebo, na kojem trepere zvijezde (28).

Bartolomej **Kašić** (autobiografija, pisana oko god. 1640–50 – Rad jugoslavenske akademije 220, s. 170–263).

Pažanin B. Kašić, isusovac (r. 1575–1650), opisao je u autobiografiji svoja putovanja kao papinski pohodilac i propovjednik u južnoslavenskim zemljama tada pod Turcima. U njoj ima dosta zanimljivih vijesti i podataka za upoznavanje ondašnjih prilika općenja, putovanja, društvenog života naroda triju vjera i znatnih za nauku o narodnom životu i običajima.

Kao primjer narodnoga praznovjerja bilježi: Za oluje na moru reče jedan mornar drugomu: *»Zabij sjekiru pod garbu!«* u svrhu, da grom ne udari u jarbol (180).

U Srijemu su se vozili *saonicama sa 4 konja* do nekih *podzemnih stanova,* kojih se krovovi jedva viđahu. U stan se ulazilo stubama do ognjišta, oko kojega bijaše zidić kao sjedalo. Ispod poda bijahu prostorije izdubene u zemlji tvrdoj kao kamen. – U selima su pohađali i *grobove* vjernika, kojima su po starom običaju bila posađena *stabla* tik do glave na sam dan pokopa (185). – *Sv. Jurja mučenika* časte i slave oko Osijeka svi: *katolici, protestanti, pravoslavni* i *Turci* živući na staru. Zanimljiv je opis *sajma (»panađur«),* koji traje 7 dana (186).

U *Križevcima* stavljaju na *grobove* velika *debla* ili *kamenje,* a žene polažu na njih *hljebove, jabuke* i drugo voće za hranu ubogih, a ne dušâ, eda bi ubogi molili za mrtve. – Kod *Napulja* spominje Kašić *naseobine iseljenika,* koji su pred Turcima iz *Dalmacije* prebjegli u Italiju (188). – Po turskim krajevima putovali su svećenici kao *dubrovački trgovci:* imali su duguljat *kalpak crvene boje* po istočnom običaju, *dalmatinsko odijelo* do ispod koljena i drugo *»srpsko« do gležanja,* odulji *plašt (japundže), čizme,* pače su bili i *oružani.* Pratio ih je plemenit janjičar (183, 195). – Kod *Vuke* vidio je Kašić neke *pustinjake sv. Ilije,* koji žive po turskom običaju i koješta čaraju. S brda je gledao *sprovod »turski«* (186). – Opisao je *pohod u muslimanskoj porodici* (183), *sobu, zadružni* i *porodični život* (204).

Kao primjer nabožnoga i pučkoga vjerovanja u ono doba ima zanimljiv opis *kreposti ili snaga djelovanja amuleta (»Agnus Dei«),* mòći, koje brane i oslobađaju one, koji ih nose, a brane od *hudoba,* od *vukodlaka* i od *vilenjaka;* od *vještica,* od *čari* i od *maga;* od *napasti;* od *triska* i *groma,* od *grâda* i *krupe,* od *kuge;* od *vjetara usionijeh i vrlijeh;* od *zle nemoći* i *padanja;* od *neprijatelja;* od *lombrina* i od *nakazana;* od *ognja* i *užeženja,* od *bolesti* na čas rođenja i od *prijeke smrti* (251).

Luka **Terzić:** Pokripljenje umirućih za dobro i sveto poći u milosti Božjoj s ovoga svita ... In Venetia 1704, 1747, 1800.

Najpoznatija i najčuvenija molitvena knjiga za poljičke svećenike, u kojoj se nalaze svakovrsni *blagoslovi* i *zaklinjanja* (s. 178–368). Ogledalo ondašnjega narodnog vjerovanja, sve sa stajališta, da se svagdje vidi *sablazan, zloća* ili *himba, prevara đavolska, hudobe, nečisti duhovi »ajerski«, vodeni* i svi duhovi svega okoliša zemaljskoga (307), a njima

služe *čarovnici* i *čarovnice*. Nemoćna djeca su *začarana*, i onda se moli, da se dijete oslobodi od koga mu drago *začaranja, vezanja, čina, urečenja, prikazanja, strašenja* i *napastovanja* đavolskoga, a prokletom se đavlu zapovijeda u ime Isusa Isukrsta, da razvrže svaku i koju mu drago *čar, vezanje, čine, uroke*, koje je ili sam po sebi učinio ili *po ruke* svojih službenika čarovnica i čarovnika. Tako su zapovijedali đavlu zaklinjavci (183–186). Bilježe se *blagoslovi začaranoga, odjeće* i *postelje* začaranoga, blagoslov *prstena* i *zlata* protiv čari (241–257); blagoslov onih, koji *se ne mogu sastati* u ženidbi (263–270); veliki *blagoslov polja*, baština, njiva i ostaloga sa zakletvom protiv *otrovnih crvi, škodljivih skota, zasjedanja đavolskih* (285), protiv svih *duhova nečistih*, koji stoje pod *nebom od Mjeseca*, da se odijele u *mjesta pusta*, gdje oni ne mogu nahuditi ljudima ni njihovu trudu, i protiv svih njihovih službenika, čarovnika i čarovnica (285–333); *blagoslov tamjana* i svake druge stvari za nakađivanje; blagoslov *protiv krupe* (326); blagoslov *»karte*, na *kojoj se upišu riči* (t. j. zapisi), koje slide za nositi ih sobom ali obisiti ih o vratu mučenoga od hudobe« (260–275); *zakletve* »koje se čine, kada se hoće znati, je li koji mučen od hudobe ali ne, tere ako se more učiniti ova zapovid, da bolesnik ne razumi« (275–276). To su »zakletve mučenih od đavla, za izagnati đavla od tiles ljudski, ali za ličiti mučene od hudobe«.

Terzić je bio rodom iz *Biska* iza Klisa, a svećenik reda sv. Filipa Nerija u splitskoj biskupiji.

O. Josip **Banovac:** Blagoslovi od polja i zaklinjanja zli(h) vrimena, veoma kripostni i mogući suprot svakoj živini škodljivoj i vlastima ajerskim, data na svitlost za službu misnika slovinskih. U Jakinu, 1757. Stopama Terzićevim ide i Poljičanin o. J. Banovac u toj knjizi, u kojoj se nalaze ne samo *blagoslovi* nego i *zaklinjanja* (zakletve, eksorcizmi), na pr. zaklinjanja *suprot zlu vrimenu*, protiv *grâda*, zaklinjanja »primogućna *protivna vremenu*, proti *ajerskim vlastima*« (272), zaklinjanja *živine* (172), *stabala* (183), *zemlje* (156, 189), *aera* (161, 195), zaklinjanja »primogućna suprotiv *ajerskim krupam, grâdom* i ostalim smućenjem, koje đavolskim napastovanjem dižu se« (204), zaklinjanje *ajera, vitara i oblaka* (264), zakletve protiva *grâdu, gromu* i *krupam* (311), zaklinjanja »primoguća i vridna suprotiva *zlim godinam* i *vlastima ajerskim«*, izvađena iz rituala rimskoga (233) i t. d.

Jerolim **Filipović:** Pripovidanje nauka krstjanskoga. Mleci, 1750.

Pisac je iz Rame. Pobija rašireno vjerovanje o *vukodlacima:* »Čudim se, da može doć u pamet nikih kršćana, da tilesa mrtvih ustaju i čine se vidit. Ovo zovu *Vukodlaci*. Ja sam se našao i u dva mista, u kojim krstjani jesu otišli *grobe otvarat* i *tilesa mrtva bost i rizat* govoreći, da ona tilesa (h)ode po oni(h) misti(h) i plaše čeljad ... Oni dakle, koji govore, da ovi vukodlaci imadu ... jer oni govore, kad se ono tilo probode ili mu se noge podsiku, da već ne (h)odi ... Da kako dakle može

biti, da oni, koji su umrli, jesu se vidili (h)odit, što mnogi svidoče? ... Počme se u jednom mistu govorit od koga umrloga, da je vukodlak: počme u komu mistu *pomor*, počme se govorit, da su *vukodlaci* ... Padaju u prokletstva *grobnice otvarajući, tilesa mrtva rižući*, kako se veće puta u *Dalmaciji* vidilo, i govore, da iz onih tilesah jest krv potekla, što đavao čini vidit, neka se u ovoj opačini utvrde ... I zato, ako biste kad čuli besidit od vukodlaka, ili ne virujte, da je istina, ili držite, da je ono po prikazanju đavolskomu.«

Antun **Kanižlić:** Kamen pravi smutnje velike. U Osiku, 1780.

»Kada *vukodlak* čini štetu ljudima, tada po zapovidi, ili s dopušćenjem episkopa, sveštenici skupe se *u subotu* (jerbo scine, da u drugi dan nejma u grobu tila) i iskopavši ono naduto tilo (vukodlakovo), zaklinjaju đavla na različni način. Kada po zaklinjanju ne mogu ništa opraviti, niti se tilo raspade, izvađeno na komadiće *izsicati običaju srdce* i u vinu kuhati, ili *ražnjem od dvije smokvenice* načinjenim probosti. Ovo je *(grčko) odrišenje od prokletstva.* To nije doista čudotvorstvo božje, nego je vragotvorstvo, i očita čarka po otajnomu s đavlom dogovoru učinjenu« (845).

Emerik **Pavić:** Ručna knjižica za utilovit u zakon katoličanski obraćenike – po jednom sinu sv. Franje. U Pešti, 1769.

Članak VII: »Način za poslušati ispovid jednog *vilovnjaka* jali *vištice«*, jer ovakvi običaju biti tvrdokorni i smeteni. Ispovjednik ih između ostalog ima pitati: »Da se nisu djavlu svojom rukom *potpisivali*, posvetilište (t. j. žrtvu) *prikazivali*«; »da nisu ljude jali živine morili, i to djavlu namisto *lukne«* – »Da nisu *čarali* ... umorili ... *dicu u kolivci* zadavili« – »Da se nisu pustili po djavlu na niki misti *zlamenovati«;* »da ne budu djavlu viđenim ili neviđenim načinom *klanjali«* – »Da nisu sv. hostiju na *sastanak vilovnjački* nosili i pogrđivali?« – »Da ne budu u *nike dneve* na *vilovnjačke sastanke išli* i ondi svakakve pogrde, priljubodinstva naravna i protiva naravi provodili?« – »Štije se u rečeni procesi i t. d. ... da se nisu *s živinam* jali *s djavlom* pomiješali?« »Da nisu svoju rođenu dicu vlastitom krvjom djavlu *potpisali* i vlastite kćeri djavlu *za oskvrnjenje* davali?« – »Da nisu i koliko puta *mećavu uzdignuli* i po mećavi štetu učinili?« – *»Djavalske zanate* provodili: *miševe, skakavce, gusenice, krupu* i t. d. načinjali?« – »Dicu davili i od njih *melem pravili?«* – »Da nisu *mrtva tilesa* iskopavali i s njima se za *čarke* služili?« – »Da nisu djavla *kod kuće u staklu* držali i drugima po njemu *došasta navištivali*, ili od djavla *viće iskali?«* – »Da nisu bunare, živine, plodove *otrovali?«* – *»Prahove* ili koje druge *čarke po sokaci jali putovi prosipali ili polivali* tako, da onaj, koji *priko toga priđe, o(h)romi* jali *oslabi?«* – »Da ne budu *vilenjačkih knjiga* kod sebe držali i jesu li ih sažegli?« – »Da nisu druge na *vilovnjačke sastanke* misto sebe slali?« i dr.

Članak VIII: »Ispravljanje *vilovnjaka* jali *vištice,* po odricanju opačinstva i ispovidanju Vire« (100). U formuli, koju *vilovnjak* ima govoriti, kaže se, da se odbacuje *»vražje kumovanje* i *zlamenje,* s kojim ga je sotona pakleni *zabiližio,* i *djavolsko krštenje,* kojeno je primio: »Proklinjem, pogrđujem, odbacujem djavolsko krštenje«.

Petar **Berke:** Kinč osebujni slavnoga orsaga horvackoga, to jest čudnovita pripečenja i osebujne milošče čudnovitoga kipa Marie Bistričke. Vu Zagrebu, 1764; 2. izdanje u Gracu, 1775.

Ima tu mnogo primjera oslobođenja ljudi od *vragova* i *vještica.* Vragovi se prema toj građi mogu javljati u različnim likovima ljudskim i životinjskim, čak i u *potkovi.* Od tih »nečistih« duhova zove se jedna vrsta *»pometuhi«. Vragovi* uznemiruju ukućane bukom i hukom, mogu čovjeka *opsjednuti;* takve duhove iz čovjeka tjeraju s pomoću Marije Bistričke. *Vještice (»coprnice«, »hude žene«, »nečiste žene«)* njima služe, ali nesretno svršavaju, jer ih vragovi *odnose u vihru, bacaju u Dravu,* tako »zmešaju«, da ih obrva teška bolest.

Tu ima i o tome, kako se *sužnji iz turskoga ropstva* izbavljahu *čudnim načinom* po zagovoru Majke Božje, najviše Bistričke: željeza bi sa sužnja spala, a ta bi odnijeli i spremili u crkvi za spomen.

Petar **Nutrizio:** Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia. Opera economico-politica etc. Firenze, 1775.

– – – : Notizie per servire alla storia naturale della Dalmazia. Trevigi 1780.

Pored I. Lovrića, A. Michieli-Vitturija, Stratika, Škakoca i J. Bajamontija i drugih, koji su u Dalmaciji radili na polju prosvjete krajem 18. vijeka, ističe se Pietro *Nutrizio Grisogono* iz Trogira (r. 1748–1823). Učestvovao je u književnom radu i folklornim prepirkama u Dalmaciji, sam je oštro napadao i bio od drugih napadan. U svojim se talijanskim knjigama bavi dalmatinskim *Zagorcima (Morlacima),* pobuđen radovima Fortisa i Lovrića.

Iza povijesno-zemljopisnih predgovora o Dalmaciji piše o ratarstvu, žitu, vinu, ulju, ribanju i dr. Na to su se djelo osvrnuli i kritizirali ga A. Fortis i A. M. Vitturi. Pisac, kojemu je domaće obiteljsko ime bilo *Babić* (*bȁba,* nutrice), očituje se upravo kao dalmatinski rodoljub.

Stanovnici primorja, civilizirani općenjem u gradu i druženjem sa strancima, razlikuju se od *Morlaka* u načinu življenja, odjeće i narječja. Sadanje stanje ovih pokrajina može služiti ispitivanju mnijenja gosp. Rousseau-a, od Akademije u Bordeaux-u, koji je htio, da bi takav bio svaki narod, da se privede natrag staromu stanju surovosti i barbarstva (9–11).

Po mnogim bilješkama protiv *praznovjerja,* posljedice neznanja i prostote naroda, razumije se da je P. Nutrizio bio čovjek svojega doba, vremena i struje prosvjetljenja. Piše protiv mnogih *suvjerica o peći-*

nama, o *kopanju blaga* i t. d. Na s. 130. iznosi, kako se dalmatinski pučani ne razlikuju od sv. Tome vjerujući, da su *vulkani* usta (ždrijela) paklenih dubina; tako vjeruju i naši pučani o *nekom gorskom dimu.* Za folklorista je zanimljivo posljednje poglavlje:

»Libro IV. Dell'aria e degl'uomini« (155–190). Piše o babi *Gvozdenki* (»Gvordenki«), koja u spilji kod *Novigrada* čuva *blago* (107), o *vješticama,* koje u pećini Reljinoj imaju svoje *sastanke* (108); o pećini blizu sela *Bosiljine,* u koju ne može ući, tko je u smrtnom grijehu. Da se iskopa *zakopano blago,* seljaci traže *rogate ljudske lubanje,* s vidljivim rogovima, i neke male *šibice tajinstvena stabla,* koje pregibom moraju označiti mjesto blaga (131). Blago se nalazi, kažu, pod ruševinama koje stare građevine.

Stanovnici dalmatinskoga Zagorja, obično zvani *Morlaci,* sačinjavaju većinu zemlje. *Običaji* im se mnogo razlikuju od drugih naroda brojnim praznovjerjem i prvobitnošću. *Nošnja* im je slična onoj pravoj narodnoj nošnji primorja, a k tomu se odlikuje suknenom *crvenom kapom* i *opancima* s oputom. Jezik im je u različnim mjestima natrunjen talijanskim i turskim riječima, a najčistiji izgovor je na granici Dalmacije i Bosne, za razliku od otočkoga *»bodulskoga«,* koji je najpokvareniji. Naziv *boduli* dolazi, kaže, od *»bodu li?«* (160, ispor. u I. Lovrića).

U *morlačkim* selima *kuće* su vrlo rastrkane. Obično su oduge, od četiri zida u suho, niske, pokrivene travom ili pločama. Malo ih je građeno *klakom,* a sastoje se ponajviše od otvorene *sobe,* bez zidova unutra i pregrada, gdje stanuju pomiješano oženjeni i mladež. Kroz vrata izlazi *dim;* pod je zemlja, nepopločena, na koju nabace *odijela* ili *biljac* i spavaju na tom. *Sjedala* su niski tronošci; stolića nema (161).

Narod, bez znanja, sklon je praznovjerju i čudesima. *Žene* se u obitelji vrlo malo cijene, jer ih spominju uzrečicom *»da prostite«.* Žene se strancu *klanjaju* i pitaju ga za zdravlje, *ljube ruku* (166).

Manistra, vareno, pečeno i sir, luk i crveni luk obična su jela; *zdjele, tanjuri* i *čaše od drva.* Kruh je obično *pogača* bez kvasa, ispečena pod žeravom ili crijepom(?). *Stolovi* su *okrugli,* niski, pokrivaju se vunenim ili platnenim stolnjakom, ali ne brinu se mnogo za čistoću. *Ženâ* nema za stolom, one samo služe muške. Pijući vino (bez vode) *nazdravljaju* strancu, domaćinu i svim drugima poimence (168).

Žene se ne ustručavaju ni od kakva *truda i posla.* Kite se, *kosu mažu* mašću. Djevojke se od udanih razlikuju *crvenkapom* na glavi, dok udate nose *bijelu* kapu (170).

Muški se od mala uče oružju *(puška, nož),* koje odrastavši ne odlažu ni u crkvi; lako se daju na *grabež,* što kod njih nije sramotno, pače je i junačno dočekivati Turke na granici i otimati živinu i drugo turskim trgovačkim karavanama. Takvi se *»razbojnici«* zovu obično *»hajduci«,* kod Morlaka su cijenjeni kao junaci (172).

Kape čuvaju i skrivaju od kiše, a po glavi može kišiti i padati krupa. *Briju glavu* ostavljajući na tjemenu samo *čuperak.* Imaju i velike *brke,* koje drže za čovječje odličje; kad bi ih tko prisilio odrezati, bili bi neutješivi (173).

Preljub je najveća uvreda, koja se krvlju osvećuje.

Nijedan zakon nije stroži od *posta;* ubojstvo, krađa su ništave sitnice prema povredi posta. Lašnje je nagovoriti sto Morlaka na krivu zakletvu nego jednoga, da pojede jaje u korizmi (173).

Igre su im: *bacanje kamena, ciljanje* u nišan, *skakanje, utrka, rvanje,* a najbolje zabave *ples* i *pjesma uz mješnice* i *gusle* (s jednom žicom). U pjesmama slave junačka djela s Turcima i megdane. *Osveta* se vrši i prema Turcima i prema domaćima (175–176).

Vrlo se malo cijene *Talijani;* hoteći nekoga uvrijediti, zovu ga *»Lacmanin«* (isto što Talijan).

Morlak, pokazujući da će *prstom sebi nos porezati,* hoće reći, da će na vijeke *pamtiti* i *osvetiti* uvredu. *»Prijateljstva,* kao i neprijateljstva, jesu kod Zagoraca trajna, prijatelj za prijatelja žrtvuje imutak i život. Prijateljstva su tako jaka, da ih često potvrđuju svečanim zakletvama, kojima obećavaju jedan drugomu, da će biti kao *prava braća.* Takova dva prijatelja pristupe k oltaru pred svim pukom, ponove obećanje pred župnikom i prime njegov blagoslov. Jednom su se takve veze uzakonjivale krvlju, kao starinski savezi naroda, ali sad se to zaboravilo. Kao muški pobratimstva, tako i ženske sklapaju prijateljstva i posestrimstva nadodajući tomu tisuću praznovjernih navoda« (177).

Čarolije, vještice, vukodlaci pripadaju među glavna vjerovanja. *Vještice* se noću kupe, da nahude djeci; *srce djece* najtečnija im je hrana (178). Vjeruje se, da i *mjesec jede djecu,* kada spavaju, čim ih zrakama osvijetli. Najveće *čarolije* prave se *uoči sv. Ivana i sv. Petra* (24. i 29. lipnja): *bacanje olova, sijanje žita, upotreba kosti i pepela mrtvačkoga.* Žestoka ljubavna strast smatra se kao jako *začaranje.* Boje se u neke ure proći mimo sumnjiva *mjesta,* da ne zadobiju koju bolest. *Zlo oko* može nahuditi. Prospe li se *sol,* prolije li se *vino* ili *ulje* – znači smrt, nesreću, svađu. Mnoštvo ima drugih praznovjerja (*o znakovima nebeskim, repaticama, sjevernoj zori* i sličnom). *Zarazne bolesti* odraslih i djece dolaze od *vukodlaka,* koji postaju od opakih ljudi (179–180). Ništa nije tako obično kao u Zagorju sresti *opsjednute od đavla* (»energumene«), osobito na granici turskoga carstva, i to među pravoslavnima.

Česte su *dogovorne otmice.*

Poduže se opisuje *prošnja djevojke* i *svadba* i spominje *domaćin, stari svat; jabuka* načičkana srebrnjacima; *prsten; kvasni kruh* – znak, da je mladac sposoban rađati djecu; zaručnica ide na vjenčanje s *pokrivenim* licem; *puškaranje;* pred sam čin vjenčanja svakojaki *uzlovi* ili *veze* na glavi, nogama ili drugdje; *ljubljenje praga; trostruko okretanje djeteta na pragu;* nakon pira *ubijanje iz puške svih kokota u susjedstvu,* jer im se pjev smatra kao znak smrti ili besplodnosti (181–184).

Morlakinja nije ni najmanje neudobna mužu i kući ni za vrijeme trudnoće. *Same se porode,* i bez primalje, kad idu za poslom, u šumi; *okupaju* čedo u potoku pa i dalje vrše dnevne poslove noseći sa sobom dijete. Nakon 8 dana nose ga na *krštenje.* Osim *krštenoga kuma* ima kod Morlaka i druga slična veza, a to je *šišano kumstvo:* šišani kum nožicama na križ *ostriže djetetu male vlasi.* Taj obred biva roditeljima korisniji nego krštenje (183).

Pušta se, da *bolesti* po naravi prođu, jer nema liječnika. Za odrasle je pak najobičniji lijek dobra *čašica rakije s puščanim prahom ili sa solju,* a zatim se pokriju i obilno *oznoje* (184). Vanjska oboljenja liječe nekim sredstvima, a to su betonika *(bukvica)* za rane, napici od *sljeza* i *bazge* za otekline, napokon *salo, loj uskopljena ovna, ulje, smola* od *smreke (klekovine)* za rane (184–185).

Zagorci se odlikuju *gostoljubljem,* kao u kraju, gdje nema konačišta, pa i prema posve nepoznatima strancima, te se pri tome ne štedi i ne misli se na uzvrat.

Mrtvaci se pokapaju bez odlaganja; *oplakuju* ih i preko njih šalju mnoge poruke svojima na drugom svijetu. Ima *narikača,* koje za plaću prodaju svoj glas i suze.

Moglo bi se još mnogo reći o *Morlacima,* osim onoga, što je već drugi pisac (I. Lovrić) pričao. Ali Nutrizio Lovriću prigovora: Neka veća pažnja i malo više vjerske umjerenosti pribavilo bi bez sumnje njegovu djelu više povjerenja i ugleda. On mu u koječemu zamjera (187–190).

Henrik **Reha:** Relazione sopra il circolo di Spalato dal sottoscritto, amministrato nell'anno 1822. – Splitski poglavar *H. Reha* ostavio je taj rukopis, sada u arhivu splitskog muzeja. U njemu je opisana prosvjeta, zadruga, običaji, nošnje, narodne igre i zabave, praznovjerje i predrasude, hrana i piće stanovništva u splitskom okružju uopće, a osobito onoga *zagorskoga.* Ima opis narodnih običaja *ženidbenih,* pri *porođaju i pogrebu, vjerovanja* u osobita bića.

Vjeruju u *vještice,* koje su spoj đavla i žene. *Crni jarac* je starješina tih duhova; *vještice* mogu škoditi ljudima i poljima. Vjeruju u *čarobnice* i *čarobnjake,* kojima duh može izaći iz tijela; ako bi tko to tijelo okrenuo, vještica bi umrla, jer duh ne bi mogao ući u tijelo; u *more, vile* i *vilenjake,* koji se s njima druže; dalje u *mačića,* koji se može pretvarati u različne živine i oblike pa noću po kući koješta pravi, oštećuje, smije se, plače, a uvijek se tuži; u druge šumske i poljske *demone,* s kojima je susret *zlokoban;* u *crne ljude* s vatrenim očima, s rozima na glavi i runjava tijela. Vjeruju u *vukodlake:* opaki ljudi po smrti noću hodaju po selu i *donose bolesti.* Misleći, da je neki mrtvac vukodlak, presijeku mu žile ispod koljena, probiju mu prsi crnim kolcem, ali paze da koja kap krvi ne poškropi nazočne, jer bi umrli i postali vukodlaci.

Bolesti *uma i živaca, grčeve,* pripisuju *vragu,* koji se nalazi u tijelu opsjednutih, koji drže sv. Ivana Nepomuka za svoga zaštitnika i idu u Omiš, gdje im poljički popovi tjeraju vraga.

Zagorci nose sa sobom neko *kristalizirano kamenje,* za koje drže, da ih čuva od groma.

U *petak* ne idu na put niti počinju nov posao, ne *režu* lozu, a u *utorak* se ne vjenčavaju. U neke stalne dane *ne siju.*

Služe se *zapisima* i *blagoslovima,* kojima pripisuju veliku moć u svakom slučaju.

Imaju *priče o postanku i naravi močvara,* pa i ne kušaju da ih presuše.

Zapuštene kuće, crkvene ruševine i tvrđave pune su zakopana *blaga,* stečena ugovorom s đavlom, kada mu je nesretnik dušu prodao. Na tim se mjestima vide *vatre, vezani ratnici* i *aveti.*

I primorci i otočani imaju vjerovanja u *vještice, mačiće, vukodlake* i *vile,* iako ne općenito, i ne rađaju tako žalosnim posljedicama kao kod zagorskog stanovništva.

Za blagdane, igre i zabave kaže pisac, da osim propisanih blagdana svetkuju mnoge druge »za nesretni užitak«: zaštitnike sela i gradova, imendane i krsne slave; tad igraju *kolo* sve do mraka. U *Sinju* se trči čuvena *alka.* U Splitu, Trogiru i Hvaru poznate su narodne igre, koje se zovu *moreske* i *krug* (6 ili 12 pastira ili pastirica u krugu s jednim obručem od cvijeća igraju elegantne plesove). Primorski i zagorski ples zove se *»skočigori«.*

Igra se na *ploke, treskapicu, prstenjak* (mali prsten), *tovar, zanat, car* (kocka, »zaro«), *buće;* osim tih ima *strijeljanje, trkanje, skakanje* u vis i daljinu, *bacanje kamena.*

Gazetta di Zara, god. 1833–35 i 1845. U tom se časopisu često svraćala pažnja na hrvatske narodne običaje i vjerovanja.

U godištu 1833. (p. 20, 24) pod »Costumi dalmati« običaji o seljačkim ženidbama iz kaštelanskog primorja. Elementi: *prošnja, prsten, par crvenih postola* i *žutih bječava* kao darovi; *košara darova; barjaktar; tajenje i sakrivanje mladenke;* traži se *»golubica«,* a izvedu staricu od 70 g., zatim druge izvode: ružnu, šepavu, krmeljivu, dok ne izvedu pravu; *zapreka na putu u crkvu;* kum mora izbrojiti novce za slobodan prolaz; po vjenčanju se mladenci natječu, tko će prvi *ugasiti svijeću,* jer će taj nadživjeti; *obred na kućnom pragu;* smiješni dokaz muževe ljubavi: ako je *muž do zgode ne istuče,* ona se ne drži ljubljenom od muža.

Još ima u tom godištu 1833. o *korijenu imena »Morlak«* (s. 13, 239, 243 i sl.), o *vrličkoj spili* (s. 25), *o maškarama u Dubrovniku* (»Costumi dalmati« s. 61), *o sprovodu* (s. 269), *o morlakizmu Homerovu* (s. 385 od A. Brambille), a nastavak toga u god. 1836. (s. 57).

»L'occhio maligno« (*zlo oko, uroci* – 328.) o *pogrebnim običajima* morlačkim (od A. Brambille): po noći *čuvaju mrtvaca,* piju *rakiju,* čitaju knjigu, koja zastrašuje i povećava praznovjerje; žene *nariču* u stihu od 8 slogova i hvale mrtvog; po pogrebu obična *rakija;* uvečer *pogrebna glazba,* na kojoj se nemalo opiju. *Morlaci* grčkoistočnog obreda, a nerijetko i latinskoga, puste *rasti bradu* za mjesec dana. U znak žalosti nose *crnu kapu* za godinu dana i odijela ocrne, a žene nose mrke ili

modre rupce. Za mjesec dana ili više idu žene na grob. Na nekim otocima oko Zadra običavaju *nositi grančicu* kojega stabla pa je pomalo kidaju i prosipavaju na grobove dragih. (259.)

U god. 1835. s. 234. Marko *Casotti (Kažotić)* iz Trogira (1804.–1842.) ima opis »Jedna noć u Morlakiji«: Čovjek s *poluobrijanom glavom* s velikim brcima; *žene ljube* došljaku *ruke;* zaklali mu odmah janje; *komin nasred kuće;* nikako nijesu mu dali *sjesti na prazan varićak,* jer da ne će imati muškoga poroda (isp. u Nutrizija); sio je na tronožac, Došljak kao genij *dobre sreće,* ako došavši u selo donese sreću. Došavši u selo, donio im je *kišu;* zato su ga blagoslivljali. – Majka je sakrila čedo svoje od *mjesečevih zraka* bojeći se, da joj *mjesec ne proždre dijete.* Približava se *oluja, crni* su oblaci na nebu, *kokoš* je *zapjevala* kao kokot, smjesta joj je *glava* na pragu *odsječena. Zvona seoska* zvone, *puške* pucaju, iznose se blagoslovljene *voštanice,* od toga voska prave *kuglice* i njima *pucaju* na oblake; u oblacima su bile *vještice,* koje uzrokuju nevrijeme; oblaci se onim nabojima razrjeđuju; katkada se ubije i koja vještica. Stara mu je pričala o *vukodlacima, vilama,* o *demonima* i *sjenama.*

U godištu 1846. ima o *Morlacima:* vjera im je složena od *praznovjerja;* vjeruju u *vještice,* koje opčaravaju krave i oduzimaju mlijeko ovci i kozi, te koje kradu srca mladih i od njih prave jelo; ali ima i *dobrih čarovnica.* Vjeruju u *vukodlake* i u *puste svjećice* (tako i u Fortisa i Lovrića), a to su duše mrtvih. *Vile* su prijanke junaka, hrabre ih i opominju; one se i zaljube u mladiće i odnesu ih u *mirisne pećine,* dok tu ne umru kao žrtve ljubavi; ali ima ih i zlih. Drže se Morlaci tvrdo rečenice: *tako je radio i moj otac* (131.–132.).

U tom godištu ima i o *moreški* (513), o *»slavenskim« pjesmama* (53).

La Dalmazia – I–III, Zara (1845.–1847.). – Taj časopis ima dosta folklornoga gradiva. Tako u god. III, str. 40. ima prilog »La Bosnia«: geografski opis, običaji, navade i nošnje bosanske (jednaki su srpskim i dalmatinskim morlačkima, a koliko se razlikuju, to je baš po običajima muslimanskim, koji se umiješaše); *bosanski Turčin* sam živi na način kršćana osim malih razlika; obitelji turske izabiru za zaštitnika kojega kršćanskoga sveca, sv. Petra, Pavla, Ivana Krstitelja, *Jurja, patrona cijele Bosne,* i njega naročito slave; u bolesti šalju po fratra ili kaluđera, plaćaju za mise i t. d.; *turske* se *žene* pokrivaju gustim neprozirnim pokrivačem.

U istom III. godištu *G. Franceschi* piše: U Zagorju splitskoga kotara običaj je, kad se ima *pokopati mrtvac,* da rođaci i prijatelji zapale veliku vatru, da njezinom moću rastjeraju *duhove,* koji se motaju oko mrtvaca (168); po pogrebu *gozba* po morlačkom običaju; za pohodnike ima tom prilikom obilno *rakije* i *suhih smokava* i za one, koji *nariču.* Na zlo slute *crveni oblačići na nebu* i *let gavrana* preko čije kuće (166). *Krvarina* ili *nasljedna osveta* često zaokuplja sudišta (isp. *Dei giudizii di sangue nel circolo di Cattaro* – La Dalmazia I, 1845, p. 159, 171.);

neuredni život baca *Morlake* često u najgrđe siromaštvo (367). U Zadru su se pisci zanimali za *turske podanike, Morlake, Uskoke, martolose* i *vojnike hrvatske* i t. d. (44, 53), koji po šibenskom kraju stražare i brane zemlju od onih prvih. Ovaj se narod boji *ubiti zmiju,* jer se boji budućih nesreća. A sretan je znak za putnika, ako se zorom na putu *susretne sa zmijom;* nastoje također naći *košuljicu, koju zmija svlači* (zmijski svlak), te je nose na sebi, i mnogo drugo.

U I. i II. godištu ovoga časopisa (1845., 1846.) piše Petar *Nisiteo* (Nižetić, r. g. 1775. u Starom Gradu na Hvaru, a živio još g. 1857.) o *kolu, mrtvačkim običajima slavenskih naroda, o vjeri starih Slavena i Ilira,* o *kolu* i *moreški* kao »gimnastičkim igrama dalmatinskim«. Poznaje djela Valvasora, Antona, Linharta, Fortisa, Lovrića, Nutrizija. *Fortis* mu je vrlo šaljiv pisac (»scrittore d'indole troppo scherzevole«), koji se ne žaca šaliti se i rugati se našem običaju posipanja groba cvijećem i plakanjem nad njim, ne znajući, da je to obred poštovane starine. P. Nisiteo izjavljuje, da mu je svrha sakupljati povijesne tragove, da može dokazati, da su *naši današnji običaji jednaki onima najdrevnije starine,* (da su naše navade porijeklom iz srednjih krajeva Azije donesene u naše zemlje od prastarih Pelazga pod imenom Kureta). *Dalmatinske običaje* ne nalazimo kod sjevernih i istočnih Slavena. Iz različitih običaja hoće dokazati, da dalmatinski najstariji djedovi nijesu sinovi slavenskoga naroda, kako misle neki naši pisci (La Dalmazia II, 20.) Od Kureta, Gala i Frižana izvodi *brijanje vlasi na glavi* kod naših u Zagorju i Bosni. Spominje običaje (starih Grka i Rimljana): *narikače, cjelov,* na usta mrtvaca, *mrtvačke gozbe* iza pogreba, *rezanje kose, nagrđivanje i ranjavanje lica za mrtvacem.* U svemu nalazi tragove starine naših otaca. U *kolu* opaža kružno kretanje *od desne na lijevo.* Osim toga spominje štošta o narodnom životu i običajima, poznato iz drugih pisaca (Valvasora, Linharta).

SADRŽAJ

Sabadoš Dimitrije
Stočarske i mljekarske zgrade planinskih stanova u dolini Vrata (Julijske Alpe) 5

Filipović S. Milenko
Žir u ishrani balkanskih naroda 17

Oštrić Olga
Tkanje i tkalačke sprave na otoku Lopudu 39

Buturac Josip
Brdari Ruševa i okolice 59

Ribarić Jelka
Stupe i stupanje sukna u Istri 69

Grković Ivan – Štefanić Vjekoslav
»Nike uspomene starinske« Josipa Antuna Petrisa (1787–1868) 81

Bonifačić Rožin Nikola
Puntarska predaja i puntarske glagoljske matice 145

Banović Stjepan
Dva priloga poznavanju historijskih lica naše narodne epike 205

Chloupek Drago
Mogut 241

Stojković Marijan
Historijski prilozi etnografiji Hrvata 251

Tehnička redakcija
Radoslav N. Horvat
Korekturu izvršio dr. Ivan Esih
Štampano u tiskari
Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije
Strojni slog
M. Adamek, F. Grubešić, F. Mesaroš, L. Smrekar
Prijelom V. Gmajnički
Štampali
M. Molinari i Vj. Čepin
Uvezano u knjigovežnici
Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije